

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Atatürk University Journal of Faculty of Letters
Sayı / Number 62, Haziran / June 2019, 339-350

**BURSA İPEK BÖCEKÇİLİĞİNİN ZİRVEDEN DÜŞÜŞÜ: I. DÜNYA
SAVAŞI**

Bursa Sericulture Losing Popularity: World War I

(Makale Geliş Tarihi: 17.05.2019 / 15.06.2019)

Yücel ÖZTÜRK*

Öz

Anadolu'daki serüveni İstanbul ile başlayan ipekçilik zamanla Marmara ve Akdeniz Bölgesine yayılmıştır. Özellikle Bursa, 15. yüzyılda sadece Osmanlı'nın değil dünya ipek ticaretinin de merkezi haline gelmiştir.

16. yüzyılda büyük bir üne ve ticari kazançta kavuşan Bursa ipekçiliği dünyadaki gelişmelere bağlı olarak belli dönemlerde gerilemeler yaşasa da I. Dünya Savaşı yıllarına kadar ipek ticaretinde en ön sıralarda yer almayı başarmıştır. Diğer bir ifade ile Anadolu ve Bursa ipekçiliğinin en büyük düşüş ve kayıpları, I. Dünya Savaşı ile başlamıştır.15.

Çalışmada Bursa ipekçiliğinin I. Dünya Savaşı öncesinde hangi aşamada olduğu, savaş esnasında görülen gerilemenin sebepleri ve sonraki yıllardaki gelişimi istatistiki veriler ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İpek böceği, Bursa, I. Dünya Savaşı, Koza, İpek

Abstract

This adventure of silk which started with Istanbul in Anatolia, spread over Marmara and Mediterranean regions. Especially in the 15th century, Bursa became the center of not only the Ottoman Empire but also the world silk trade.

* Dr., yturk1526@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7540-7030>

Bursa silk trade, which gained great reputation and commercial gain in the 16th century, achieved to be at the forefront of the world silk trade until the World War I period even though there were some recessions in certain periods due to the developments in the world. In other words, the greatest losses of the Anatolian and Bursa silk art began with the First World War.

In this study, Bursa sericulture will be evaluated in terms of its place in the years of World War I and the reasons of losing value, and its situation in the pre-war period and in the following years in the light of the statistical data.

Keywords: Silkworm, Bursa, World War, Cocoon, Silk

1. Giriş

“İpek böcekleri tarafından salgılanan, glisin ve alanin amino asitleri bakımından zengin ve antiparalel beta yaprakları şeklinde düzenlenmiş birden fazla polipeptit zincirinden oluşan, molekül ağırlığı 350000 Dalton kadar olan, kozayı oluşturan fibroin ve serisin proteinlerini içeren ipliksi madde” (Karol, Suludere, Ayvalı, 1998) olarak tanımlanan ipek, tarih boyunca katma değeri yüksek ticari hammaddelerden biri olmuştur. İpek böceği kozasından elde edilen ipeğin ana besin kaynağı dut ağacının yetiştirilmesinden başlayarak ham ipek elde edilinceye kadar geçen süredeki tüm aşamaları kapsayan ipek böcekçiliği (Günbulut, 2013: s. 1), yardımcı bir tarım koludur. Kısa zamanda ürün alınabilmesi yönüyle de bu üretim alanı çiftçilerin vazgeçemediği, ilgi gösterdiği bir sektör olmuştur (Zeytinoğlu 1976: 208). Büyük bir yatırım gerektirmemesi, aile fertlerinin emeklerinin korunması, özellikle kırsal alanda gizli işsizliği önlemesi (Atav- Namırtı, 2011: s. 117) gibi sebepler ipek böcekçiliğini bir meslek ve sanat alanına dönüştürmüştür.

İpek böcekçiliği geçmişinin insanların örtünme, iklim ve çevre koşullarına bağlı giyinme ihtiyacının belirginleşmeye başladığı zamanla paralel seyrettiği bilinmektedir. MÖ 2.600 yıllarında Çin’de başlamış olan ipek böcekçiliği MÖ 200 yılında Batı Asya’da boy göstermiştir. İpekböceği MS 552 yılında Bizanslılar döneminde Anadolu’ya girmiştir. Bu dönemde Bizans İmparatoru Justinianos ipek böcekçiliğini İstanbul’a getirtmek için, Çin’e iki papaz göndermiştir. Dinî faaliyetler kapsamında Çin’de kalan papazlar, bastonlarının altına açtıkları gizli deliklere, dut ve ipek böceği tohumlarını saklayarak İstanbul’a getirmişlerdir (Çolak, 2002: s. 8).

Miladi 551-560 yılları arasında Bizans İmparatoru Justinianos’un özel çabaları sayesinde İstanbul’a getirilen bu uğraş alanı başlangıçta İstanbul ve çevresinde yer alan İzmit, Gemlik, İzmit, Bursa, Mürefte ve Şarköy’e; zamanla Akdeniz Bölgesine yayılmıştır. İpek böceği tohumu 1432’de İstanbul’dan İtalya’ya, 1495 yılında ise Fransa’ya götürülmüştür (Karaesmen, 1950: s. 11-12). Ancak ipek böcekçiliği için insan, iklim ve coğrafi özellikleri ile en uygun kaynağı teşkil eden ve

kurucu eski başkent olan Bursa, diğer yerlere nazaran çok önemli gelişmeler kaydetmiş ve alanın temsilcisi haline gelmiştir. 15. yüzyılda Bursa artık dünya ipek ticaretinin merkezi olmuştur (Akıncı, 1986: s. 19).

16. yüzyıl başında ipekli dokumacılık büyük gelişme göstermiş ve dünya genelinde yaygın bir üne kavuşmuştur. Bu yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu üreticileri; Avrupa üreticileri ile yaşanan zorlu rekabet, ipeğe ve ipekli kumaşlara konulan ağır vergiler ve Doğu ülkeleri ile yapılan savaşlar gibi sebeplerle ipekli dokumacılıktan vazgeçerek ham ipek ihracatına yönelmek zorunda kalmıştır. Anadolu ikliminin dut ağacı ve ipek böceği yetiştirilmesine elverişli olması ve Avrupa'da hızla gelişen ipekli dokumacılığın hammadde ihtiyacına yönelik Türkiye'nin ipekçiliği teşvik etmesi ile 1800'lü yılların başlarında kaliteli kozalardan çekilmiş ham ipekler rakipsiz duruma gelmiştir (Karaca, 2008: s. 1).

İpek böcekçiliğinin Osmanlı Devleti topraklarına girişi ile üretilen kozalara Avrupa pazarlarında olağanüstü şekilde rağbet gösterilmiştir. Ancak gelişen teknolojik koşullara bağlı olarak; filatür (buhar gücüyle çalışan iplik çekim) fabrikalarının olmaması, ilkel aletlerle kozalardan çekilen ipeklerden yüksek randıman alınmaması ve elde edilen ipek kalitesinin koza düzeyini yakalayamaması, ipeklerin Avrupa pazarlarında kozanın gördüğü rağbeti bulamamasına yol açmıştır. Bu durumun ortadan kaldırılmasına yönelik olarak 1844 yılında açılan dört mancıklı bir filatür fabrikasında, Fransız ustalardan, kaliteli ipek çekme işlemi ve sanatı öğrenilmeye başlanmıştır. Böylece eğitilmiş Türk üreticileri sayesinde bahsedilen sorunlar giderilmeye çalışılmış, bu alan yaygınlaştırılarak ipeğin de koza gibi arzulanan rağbet ve kazanım seviyesine ulaşabilmesi yoluna girilmiştir (Karaesmen, 1950: s. 12).

Dünyada meydana gelen değişimlere paralel olarak belli dönemlerde gerilese de I. Dünya Savaşı'na kadar Bursa ipekçiliği dünya ipek ticaretinde başat rol oynamayı sürdürmüştür. Savaş sebebiyle 1914-1918 yıllarında ülkenin içinde bulunduğu açmaz ile ekonomik ve sosyal faktörlerle paralel seyreden ipek böcekçiliği;

1. Böcekçilerin hırs ve açgözlülük ile cehaleti,
2. Uzakdoğu ipeklerinin rekabeti,
3. Fiyat artışları dolayısıyla amele yevmiyesinin yükselmesi,
4. Suni ipekten üretilen ipeklerin rağbet görmesi gibi sebeplerle (Aykurt, 1927: s. 10) gerilemiştir.

Çalışmamızda Bursa ipekçiliğinin I. Dünya Savaşı öncesi hangi aşamada olduğu, savaş esnasında görülen gerilemenin sebepleri ve sonraki yıllardaki gelişimi istatistiksel veriler ışığında değerlendirilmiş, özellikle bu alanda yaşanmış gerilemeyi doğuran sebepler üzerinde durulmuştur.

2. Bursa'da İpekçiliğin Tarihi Seyri Ve I. Dünya Savaşı'nın Etkisi

1250'lerden itibaren yaygınlaşmış olarak ülkelerin hem ekonomisini hem de politikasını şekillendiren ipek ticaretinden Osmanlı Devleti belirli oranlarda faydalanmıştır. Anadolu'dan geçen önemli ticaret yolları kavşağında yer alan Bursa (Yenal, 1996: s. 11), 13. yüzyıldan itibaren Türk ipekli dokumacılığı ile dünya ipek ticaretinin merkezi haline gelmiştir (İnalçık, 1960: s. 51).

16. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı-İran savaşları başta olmak üzere kalitesiz işçilik gibi sebeplerden dolayı ipekli dokumacılık ve ticareti yerini ipek böcekçiliğine bırakmıştır. 17 ve 18. yüzyıllarda sürekli gelişim gösteren kozacılık, 19. yüzyılda Bursa merkezli olmak üzere büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Buharlı filatür fabrikalarının kurulumunun da etkisiyle Osmanlı ham ipeği, Lyon ve Londra piyasalarında aranan ürün haline gelmiştir (Yıldırım, 2013: s. 578-579).

Gelinen seviye ipek borsasının zirvesine ulaşınca Osmanlı Devleti, Bursa'da filatür fabrikalarının sayılarını artırma yoluna gitmiştir. Böylece daha kaliteli ipek çekmenin yolu açılmıştır (Karaesmen, 1950: s. 12). 1845 yılında ise Bursa'da buharla çalışan ve 60 mançınığı bulunan ilk Harir (ipek) Fabrikası kurulmuştur. 1856 yılında fabrikaların sayısı 37'ye, bunlardaki mançınık sayısı ise 3000'e ulaşmıştır. 1860 yılında ipek böceklerinde görülen karataban hastalığı ve 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Avrupa piyasalarına gelen ucuz Çin ve Japon ipekleri nedeniyle Bursa'da ipek böcekçiliği gerileme sürecine girmiştir (Eldem, 1994: s. 68-69). 1870 yılında "*tohumu alınacak kelebeklerin kanını önce mikroskopta muayene etmek, hastaliksız olduğu anlaşıldıktan sonra tohumlarını saklamak*" suretiyle uygulanan Pasteur usulü ile hastaliksız tohum üretme uğraşları (Dalsar, 1960: s. 425; Çiftçi, 2012: s. 912) ile bir süre olumlu sonuçlar alındıysa da ithal edilen yumurtaların kontrol edilmemesi sebebiyle karataban hastalığı yaygınlaşmıştır (Akkuş, 2008: 5). 20 Aralık 1881'de "Muharrem Kararnamesi" ile Hüdavendigâr Vilayeti'nin aşar geliri Düyun-u Umumiye'ye bırakılmıştır. Böylelikle bu alanın gelişimine destek sağlayan gelirlerin katkısı ortadan kalkmıştır. İpekböcekçiliği kurumunu ıslah çalışmaları kapsamında eğitim almak üzere 1880 yılında Fransa'ya gönderilen sekiz öğrenciden biri olan Kevork Torkamyan'ın teklifi ile yerli ipek böceği tohumu üretilmesi için Bursa'da "Harir Darüt Talimi" (İpekböcekçiliği Okulu) kurulmuştur (Karaesmen, 1950: s. 12; Karaca, 2008: s. 1). Bu okul Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar ağırlıklı Bursa sektörüne olmak üzere toplam 5000 öğrenci yetiştirmiştir (Taşlıgil, 1997: s. 241).

İpekböcekçiliği ilgili tüm bu girişimler ve yetiştirilen öğrencilerin alanda faaliyet göstermesiyle birlikte kısa sürede olumlu gelişmeler görülmeye başlamıştır. İpekböceği yetiştiriciliğindeki ilk başarı "Muharrem Kararnamesi" ile getirilen verginin, elde edilen gelirle Düyun-u Umumiye'ye ödenmesi suretiyle sağlanmıştır. İdarenin aldığı teşvik edici kararlar, Pasteur sisteminin uygulanması, ipekçilik ens-

titüsünün açılmasıyla yeniden oluşturulmuş dut bahçeleri ile kozacılık, karataban salgınından önceki seviyesine yeniden ulaştırılmıştır. İpekböcekçiliğinde yaşanan bu son gelişme ve başarılar, I. Dünya Savaşı'na kadar varlığını sürdürmüştür (Akıncı, 1986: s. 39).

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veliahdı Saraybosna'da bir Sırp tarafından öldürülmüştür. Böylelikle gizli ittifaklar oluşturularak sömürge arayışları ve artışları doğrultusunda, patlamaya hazır bomba haline getirilmiş dünya için fitil ateşlenmiştir. Akabinde 28 Temmuz 1914 tarihinde I. Dünya Savaşı başlatılmıştır. Savaşın önemli aktörlerinden Osmanlı Devleti de uzun yıllar boyunca sürdürdüğü savaşların yaralarını bile saramadan, ekonomik ve askerî yönden yokluklar içerisinde Almanya'nın temsil ettiği grup ülkeler yanında, zaruret ile savaşa dâhil olmuştur.

Osmanlı ordusu, I. Dünya Savaşı boyunca Çanakkale, Kafkasya, Irak, Filistin, Hicaz ve Yemen cephelerinde vatani müdafaa etmiştir. Galiciya, Makedonya ve Romanya gibi Avrupa cephelerinde de müttefiklerinin yardımına koşmuştur. Birçok cephede başarı elde etmiş olmasına rağmen müttefiklerinin yenilgileri ve savaştan çekilmeleri ile Osmanlı ordusu da savaşı mağlubiyetle tamamlamıştır. Bu tarihe kadar ekonomik baskıların son derece etkili olduğu, emperyalist arzuların canlı ve insanı böylesine değersizleştirdiği ve ekonomik hayatın paramparça edilerek dönüşüme zorlandığı bir savaş görülmemiştir (Eldem, 1994: s. 19).

Savaş yıllarında Osmanlı topraklarında yaşanan askerî ve ekonomik sıkıntılar Bursa ipek böcekçiliği sektörünü de son derece olumsuz etkilemiştir. I. Dünya Savaşı'nın ipek böcekçiliği üzerindeki olumsuz tesirlerini beş ana maddede değerlendirmek mümkündür (Aykurt, 1927: s.13):

1. Anadolu'da I. Dünya Savaşı'na katılmak üzere ilan edilmiş seferberlik nedeniyle ipek böcekçiliği ile uğraşan birçok kişinin askere gitmesi sonucunda ipek böceği yetiştiricilerinin sayıca azalması:

Savaş nedeniyle çalışan insanlar yürüttükleri işlerinden ayrılarak orduya katılmak zorunda bırakılmıştır. Ani olarak gelişen ve öncesinde ikame kaynağı düşünülmemiş iş kolları kısmen veya tamamen terkedilmek sürecine girmiştir. I. Dünya Savaşı örneğinde olduğu gibi yıkımın fazla şekilde seyrettiği durumlarda neredeyse insan gücüne dayalı temel gıda ihtiyaçları bile karşılanamamıştır. İnsan gücüne bağlı olarak yaşanan bu zorlu süreçler doğrultusunda yaş koza üretimi de düşüş sürecine girmiştir. (Karaca, 2008: s. 2). Eğitimli insan gücü ve üretimde fabrikalaşma ile yükseliş eğiliminde olan Bursa ipekçilik alanı; savaşın insan kaynağını yok edilişinde kaçınılmaz olarak yükselişten sönme noktasına evrilmiştir.

Tablo 1: Bursa'da Koza, Ham İpek Üretim ve Dışa Satımı (Ton)

Bursa'da Koza, Ham İpek Üretim ve Dışa Satımı (Ton)				
Dönemler	Yaş Koza Üretim	Dışa -Satım	Ham İpek Üretim	Dışa Satım
1885-1886	2.700	731	531	455
1890-1891	3.960	926	726	570
1896-1897	5.390	1.502	1.093	872
1899-1900	6.150	1.870	1.160	944
1905-1906	7.440	2.347	1.555	1.023
1907-1908	7.500	2.689	1.476	965
1908-1909	7.550	1.628	1.831	1.190
1909-1910	7.710	1.071	1.970	1.520
1913-1914	6.820	1.271	1.327	1.181
1914-1915	3.070	-----	870	-----

Kaynak: Eldem, Vedat. (1994). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Yukarıda Tablo 1'de yer almış veriler, özellikle filatür fabrikalarının kurulması ve ipekçilik okulunun açılıp alana yetiştirilmiş eleman kazandırılması ile 1885'ten itibaren koza üretiminin aşama aşama ilerleme evresine girişini gözler önüne sunmaktadır. Ancak savaşın başlangıç yılı olan 1914'ten itibaren ise üretimde yarıdan fazla düşüş ve geriye ket vurma gözlemlenmektedir. Burada yer alan düşüş ve geriye gidiş savaşın yok ettiği insan gücüne dayandığı için son derece büyük öneme sahiptir. Çünkü oluşabilecek diğer sorunlar zaman alsa da bir şekilde çözüm bulunabilecek tiptedir. Ancak alandan giden insan bir daha geriye gelemecektir.

Tablo 2: Yıllara Göre Bazı İhraç Maddelerinin Türkiye Geneli Üretim Mevcutları

Bazı İhraç Maddelerinin Üretim Miktarları (1000 Ton)							
Yıl	Yaş Koza Reji İd.	Tütün Reji İd.	K. Üzüm Ege	K. İncir bölgesi	Fındık Karadeniz	Pamuk Adana	Zeytinyağı Ege
1913	2.700	53.31	69.0	20.9	51	120	49
1914	3.960	43.87	60.8	17.6	52	135	20
1915	5.390	13.87	50.4	15.4	21	15	22
1916	6.150	14.91	44.8	19.8	19	10	16
1917	7.440	17.01	33.6	15.4	14	10	8
1918	7.500	21.04	28.0	17.6	18	15	6

Kaynak: Eldem, Vedat. (1994). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Tablo 2’de görüldüğü üzere koza, ülkede yetişen diğer ürünlerle kıyaslanarak ele alınmıştır. Bu tablo Bursa ve ipekçilik özelinde olmamakla birlikte savaşın etkisinin ülkenin bütünü ve diğer ürün alan yetiştiriciliği ile kıyas yapılabilmesi amacıyla çalışmaya dâhil edilmiştir. Savaşın insan gücü üzerine yarattığı kıyıcı, yok edici, yıpratıcı etkinin, tüm ürünlerin yetiştirilip üretilmesinde, yine ülke genelinde büyük oranlı düşüşlere sebebiyet vermiştir.

İpekçilikte süresinden, emeğin yoğunluğundan, üretim metotlarından kullanılan işgücünün çeşidine kadar her husus son derece önem taşımaktadır. Hepsisi de insan gücü ile payidar olabilmektedir. Yukarıdaki verilerden savaş yıllarında üretimin düşüklüğü açıkça görülmektedir. Önceki yıllara göre bu kadar gerileme sebeplerinin başında ise savaş sırasında elde edilen ürünlerin yeterli insan gücü olmamasının yanı sıra ulaşım yollarının kapalı olmasına dayalı taşıma ve ihraç etme imkânlarının ortadan kalkmasının da etkili olduğu düşünülebilir (Eldem, 1994: s. 37- 38). Nitekim savaş nedeniyle ürünlerin yeterli insan eli ve güvenli olarak nakil edilebilmesi mümkün olamamıştır. Var olduğu değerlendirilen hayvanlı motorlu tüm ulaşım vasıtaları da seferberliği ilan ile insanlar gibi cephelere sürülmüştür.

1906 ile 1915 yılları arasında Bursa’daki ipek fabrikası sayısı ile ham ipek üretimindeki istatistiksel veriler de I. Dünya Savaşı’nın ipek böcekçiliğine yaptığı olumsuz etkiyi ve yaşanan gerilemeyi çarpıcı şekilde ortaya koymuştur. 1906 yılında Bursa’da 44 ipek fabrikası bulunurken 1913 yılında bu sayı 41’e inmiştir. Yine Bursa merkezde 1906 yılında 2.364 mancınık bulunurken 1913 yılında ham ipek imalatında toplam olarak 1.824 mancınıklı 32 ve 1915 yılında 1.158 mancınıklı 20

fabrika çalışır durumda kalmıştır. Bununla birlikte 1909-1914 yılları arasında Bursa ilinde koza üretiminin de yıllar itibariyle giderek azaldığı verileri gözlemlenmiştir. 1914 yılında koza üretiminin 1909 yılına nazaran yaklaşık 2.9 kat azaldığı tespit edilmiştir (Bayram, 2013: s.58).

2. Üretilen ipek böceği tohumlarının yabancılara olan ihracatının sıfıra inmesi ve içteki sevkiyatın sekteye uğraması:

Tablo 3'te yer almış olan ihracat verileri Bursa ipekçiliğinin yurt içi ve dışı ihracat rakamlarıdır. Görüleceği üzere 1908 yılına kadar yurt içi ve yurt dışı olmak üzere istikrarlı artışlar göze çarpmaktadır. Kuru kozanın yurtdışı ihracatı ise dikkat çekici şekilde büyüme ile dikkat çekmektedir. Bu durum için yabancı ülkelerin hammadde ihtiyaç fazlalığı ve Bursa kozasının kalitesinin ve fiyatının uygunluğu ile şekillenmiştir değerlendirilmesi yapılabilir. Bursa ipek böcekçiliği iç pazar ihracatlarının gerçekleştirilememesi ise savaşa bağlı duraklama ve güvenle sevkiyatların yapılamamış olması ile açıklanabilir.

Tablo 3: Yıllara Göre Bursa Bölgesine Bağlı İhracat Miktarları

Bursa Bölgesi İhracat Miktarları							
Yıllar	1902	1903	1908	1908 1909	1909 1910	1913 1914	191 419 15
Yurt İçi Satışı Gerçekleşen İpek Tohumu Miktarı	14518 ons	22200					
Yurt Dışı Satışı Gerçekleşen İpek Tohumu Miktarı	34772 9 ons 36224 7 kilo	298148	36215 3 ons				
Yurt Dışı Satışı Gerçekleşen Kuru Kozası Miktarı	408 kilo	86046	47471 kilo				
Yurt Dışı Satışı Gerçekleşen Delik Kozası Miktarı	27236 kilo	40695	51332 9 kilo				

za Miktarı							
Yurt Dışı Satış Gerçekleşen Ham Filatör ¹ İpeği	33156 5 kilo	360931	42433 8 kilo				
Yaş Koza				1.628	1.071	1.271	---- --
Ham İpek				1.190	1.520	1.181	---- --

Kaynak: Aykurt, Asım. (Kasım 1927). “Böcekçilik”. *Asri Çiftçi*, Sayı: 4, s. 12-13

3. Hububat ve diğer gıda maddelerinden elde edilen gelirin kozadan sağlanan kâra nispeten katbekat fazla olması:

Bu durum savaşla birlikte kozanın üretim maliyetinin artması ile satış fiyatının yüksekliği, alım gerçekleşmeyince fiyat indirimine gidilmesi sonucunda ise kar payının daralması ürünün değerini azaltmıştır. Bunun yanında fiyat artışı getiren iş gücü yetersizliği bu seferde üretim süreçleri zorlu olan koza ve ipekçiliğin üretimini sekteye uğratmıştır. Zorlu süreç bir de işgücü yetersizliği ile buluşmuştur. Tüm bu sebepler emek yoğunluklu ve kıt üretimle maliyetin düşürülemeyeceğine ve kârlılığın artırılmayacağına delil olduğundan vazgeçmekte karar kılmak daha anlaşılır olacaktır.

I. Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'de yaygın halde bulunan ham ipek imalatının ana merkezi olan Bursa'da sanayi sektöründe 4 bin kadar işçi çalışmakta ve 1 milyona yakın ham ipek üretilmekteydi. Savaş sırasında ihracat yollarının kapanması, iş gücü yetersizliği ile yerel üretimin azlığı ürün kalite ve miktarının düşüklüğü sonucunda ürünün değer kaybına uğraması, ipek böcekçiliğinin yapılmamasına ve dutlukların sökülmesine sebep olmuştur. Duyun-Umumiye idaresine bırakılan ipek öşür miktarı savaş öncesi 30 milyon kuruş iken savaş sonrası 5 milyondan aşağı düşmüştür. Bu durum kurumun ipek böcekçiliğini teşvik etme, geliştirme çabalarını boşa çıkarmış (Eldem, 1994: s. 172), ipek böcekçiliği çöküş dönemine girmiştir.

4. Yunan askerinin işgali altında kalan bölgelerde binlerce dönüm dutluğun tahribata uğraması:

¹ 10 kozadan çekilen ipeğe filatör ipeği denilmektedir.

Bu süreç bitmiş olan I. Dünya Savaşı'nın etkisinin geçmemesi ile oluşmuştur. Çünkü savaş bitmiş ancak ardından imza bulmuş olan Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesi gereğince ülkenin kritik bölge ve şehirlerinin galip devletlerin güvenliklerine hanel getirebileceği değerlendirilmesi ile işgaller başlamıştır. Bursa da bu bağlamda Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. İşgal edilen süreçte yaşanan yıkım ve yakım kıyamından kozanın hayat alanı dutluklar da payını almıştır.

Dut ağaçlarının sökülmesi, böcek kafeslerini kullanılamaz hale getirmiş bununla birlikte kısa zamanda yenilenme imkânı da kalmamıştır. Savaş ve işgal sırasında çıkarılan yangınlarla tezgâhlar kullanılamaz hale gelmiş, Rum ve Ermeni ustalarının da göç edip ülkeyi terk etmeleri ile kalifiye usta ve girişimcilerden de yoksun kalınmıştır. Böylelikle ipek böcekçiliği sektöründe yaşanan çöküş doruk noktalara ulaşmıştır (Akıncı, 1986: s. 47).

Savaş sadece ipek böcekçiliğinin merkezi olan Bursa'yı değil Anadolu'nun diğer şehirlerinde yapılan ipek böcekçiliğini de etkilemiştir. Buradaki temel unsur tohumun diğer şehirlere ulaştırılmasında yaşanan güçlük olmuştur. Anadolu'nun başlıca ipek böceği tohumu merkezi olan İstanbul'un İtilaf Devletleri ve Bursa'nın da Yunanlılar tarafından işgal altında bulundurulması da ülkenin diğer yörelerinde yapılan ipek üretimini olumsuz etkilemiştir (Müdersioğlu, 1990: s. 46-47).

5. Anadolu'ya göç etmeden önce ipek böcekçiliğiyle uğraşmadıklarından adı geçen sanata karşı yabancı olan mübadeleye tabi muhacirlere hükümet tarafından verilen dut bahçelerindeki ağaçların yerine toprağın yapısına uygun olmayan eskiden beri alıştıkları tütün ve benzeri ürünleri yetiştirmeye çabalamaları gibi birçok sebepten dolayı ipek böcekçiliğinin tam manasıyla dibe vurduğu, sonraki yıllardaki istatistiksel verilerin incelenmesinden anlaşılmıştır.

İpek böcekçiliğinin bu şekilde gerilemesi, 4. madde de değinildiği gibi savaşın bitmiş ancak etkisinin yapılan antlaşmalar, düzenlemeler, nüfus mübadeleleri gibi uygulamalarının etkisinin bitmemiş olmasına bağlı olarak meydana gelmiştir. Nüfus değişimleri de 1. maddede ifade edilen insan gücünün yok edilmesinin bir başka boyutlu yansımasıdır. Savaş zaten insan gücünü ya yok ederek ya da sakat bırakarak çalışamaz hale getirmiştir. Bunun üzerine bir de savaşa gitmeyen elde kalmış zinde ve sağlam kısmı da uyruk, ırk yahut inanç farkı gibi sebeplerle ülkelerini değiştirmek yoluyla ikinci yıkımı yaşatmıştır. Ayrıca bu alanda üretici ya da müteşebbis olanların çoğunluğu azınlık sınıfına mensuptur. Böylece her açıdan elinden alınan insan gücü sonucu Bursa ipekçiliği son bulma aşamasına getirilmiştir. Bu sebeple Bursa ipek böcekçiliğine tarihi boyunca vurulmuş en büyük darbenin I. Dünya Savaşı ile yaşandığını söylememiz mümkündür.

I. Dünya Savaşı sırasında ipek böcekçiliğindeki sanayi, ekonomi ve tarım alanında yaşanan olumsuzluklar ile uygulanan iskân politikasının getirdiği maddi zararların ne kadar fazla olduğu malumdur. Bunun dışında ipek böcekçiliğini etkileyen faktörlerden birisi de dört yıl süren savaş boyunca verilen insan zayıyatıdır.

Şehit düşenlerin yanında göç, açlık ve yokluklar da ölümlere sebebiyet vermiştir (Eldem, 1994: s. 132). Bu durum ipek böceğinin yetiştirilmesi için gerekli olan erkek işgücünün yok oluşu demektir.

1914 yılında dünya savaşının başlaması, savaş yıllarında yaşanan sevk ve iskân uygulamalarına bağlı olarak nüfus yapısında meydana gelen değişim (Bayram 2013: s. 58), ipek tezgâhları ve böcekhaneleri bulunan Ermenilerin tutuklanması (Akkuş, 2010: s. 10) gibi faktörler de Bursa ve çevresinde ipek böcekçiliği ve ipek üretimini büyük ölçüde geriletmiştir.

Ayrıca savaş yıllarında, denizlerin kuşatma altında olması sebebiyle deniz yoluyla yapılan ticaret ürünlerinin satış imkânlarının kısıtlanması da ülkenin tarım ve ipek-koza ekonomisini sarsacak kadar etkili olmuştur (Eldem, 1994: s. 59).

4. Sonuç

Çalışmada Bursa ipekçiliğinin I. Dünya Savaşı öncesinde hangi aşamada olduğu, savaş esnasında görülen gerilemenin sebepleri ve sonraki yıllardaki durumu istatistiki verilere dayanılarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Savaşın Bursa ipekçiliğinin gerilemesinde, çöküşe sürüklenmesinde başat rolü üstlenmesi yanında savaşa katılan devletlerin esas tahribatı milli gücü oluşturan nüfus, ekonomi, sosyo-psikoloji gibi yapıları temelden etkilediği gerçeği de bir kez daha görülmüştür.

Ayrıca savaşlar sonunda ayakta kalmayı başarmış olan devletlerin sırrının yitime giden milli gücün temel unsuru olan insan kaynağını ikame edebilmede veya yedekleyebilmede yattığı da görülmektedir. Bu konuda Rusların başarılı olduğu bir gerçektir. Savaşların ardından 1917 yılında Bolşevik İhtilali ile yıkıma giriş sürecinin erkek yerine ikamesi olarak kadının sahneye sürülmesi ile olumsuz gidişatın nasıl tersine çevrildiği bilinen bir gerçektir. Bu noktadan hareketle Osmanlı döneminde Bursa’da ipek böcekçiliği sektöründe kadınların çalışıyor olmaları bir avantajmış gibi düşünülebilir. Diğer ifade ile bu sektörün kadınların varlığı ile sürdürülebilirlik düzeyinin artması beklenebilirdi. Ancak Rusya örneğinde olduğu şekilde ön plana alınan ve örgütlü bir kadın yapılanması ülke geneli ve Bursa özelinde mevcut olamamıştır. Tek bir çıkış yolu olan bu durumun da kullanılmaması olmasının neticesinde Bursa’da ipek böcekçiliği çöküş dönemine girmiştir.

Kaynakça

- Akıncı, Ersoy. (1986). *Doğal İpekte Sermaye Birikimi (Bursa Örneği)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları.
- Akkuş, Mine. (2008). “19. Yüzyılda Bursa’daki İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası ve Nizamnamesi”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, Sayı:24, s. 1-20.

- Akkuş, Turgay. (2008). “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Bursa’da Sevk ve İskân Uygulamaları ve Sonuçları”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, Sayı: 23/23, s. 1-52.
- Atav, Rıza; Namırtı, Osman. (2011). “İpek Liflerinin Dünü Bugünü”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Mühendislik Bilimleri ve Tasarımı Dergisi*, Sayı: 1/3, s. 112-119.
- Aykurt, Asım. (Kasım 1927). “Böcekçilik”. *Asri Çiftçi*, Sayı: 4, s. 10-15.
- Bayram, Nuran. (2013). “1837-1923 Sürecinde Bursa’da İpekçilik Sektörünün Sosyo-Ekonomik Analizi”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 24, s. 45-58.
- Çiftçi, Cafer. (2012). “Hudâvendigar Vilayetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyûn-u Umumiyye İdâresinin Rolü”. *Bellekten*. Sayı: 76/277.
- Çolak, Melek. (2002). “Cumhuriyet Döneminde Muğla’da İpekböcekçiliği ve İpekli Dokumacılık”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 8.
- Dalsar, Fahri. (1960). *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Eldem, Vedat. (1994). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Günbulut, Ahsen. (2013). *Cumhuriyet Döneminde Antalya’da İpekböcekçiliği Eğitimi (1926-1960)*. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Antalya.
- İnalcık, Halil. (1960). “15. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”. *Bellekten*, Sayı: 24/93, s. 45-102.
- Karaca, Esra. (2008). “Bursa’da İpekböcekçiliği ve İpek Üretiminde Mevcut Durum, Yaşanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”. *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı*. s. 1-7.
- Karaesmen, Fikri. (1950). *İpekböcekçiliği*. Ankara: Doğu Matbaası.
- Karol, Sevinç; Suludere, Zekiye; Ayvalı, Cevat, vd. (1998). *Biyoloji Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.